

Az első dologházak kora

A börtönépítéset nagy korszakai

A középkor utolsó periódusában gyökeres változás következett be a szegénygondozás rendszerében. A kereszténység katolikus szegénységképe mind terheesebbé vált a társadalomra. A hívő szegények (szerzetesek, laikusok, zarándokok) mellett egyre duzzadt a „hivatásosak” tömege. Mind többen kényszerültek vagy jutottak önként a kóborlás, csavargás, vándorlás útjára. A részben bűnöző (bandákba tömörülő, rabló, fosztogató, tolvajló közösségek), részben egyszerű munkakerülő életmódot folytató, élőködő csoportok java a városokat veszélyeztette és terhelte. Utánpótlásukról gondoskodtak a szűk piac (tönkrement iparosok, földjüketvesztett parasztok, munkanélküliek), a háborúk, hadjáratok (elűzöttek, menekülő vagyronvesztettek, csatában megnyomorítottak, szökött katonák) és a korszak büntető gyakorlata (kitiltás, vagyronvesztés, csonkításos szankció-nemek). Rövid időn belül megjelentek a született csavargók, akik generációk óta az országutakon éltek, természetes létformájuk a kóborlás, koldulás, sőt a tolvajlás, rablás. A városokban mind határozottabban megszervezett szegénygondozás a koldulás és munkanélküliség szabályozását, a nyilvántartások korszerűsítését igényelte.

A reformáció lutheri és kálvini irányzata egyaránt fellépett a munkakerülés és a „bűnös szegénység” ellen. A polgári javak békés élvezetét a tisztességes munkavégzéshez kötötték, annak megérdemelt jutalmaként értelmezték. A lutheri munkafelfogás a valóban rászorulókat segítését szorgalmazta egyfelől, az önhibájú, munkaképes munkanélküliek megbüntetését követelte másfelől. Ez az ideologikus megokolása a polgári szorgalomnak (és munkakényszernek) egyik pillanatról a másikra „bűnözővé” tette az eddig becsült, támogatott és gondozott kéregetők jelentős részét.

A visszavezetés eszméje

A probléma persze országonként és régióként változott. A reformációt választó társadalmakban és ennek hatása alatt szerveződő államokban erőteljes politikai nyomás nehezedett a jogalkotókra, míg a katolikus országokban ez a vonás halványabb, s évszázados késétséggel jelentkezett. Az iparosodottabb térségekben a munkanélküliség jelentősebb volt, tehát komolyabb feszültségeket okozott, de persze a megoldás is kézenfekvőbbnek mutatkozott: a kereskedelem és ipar fellendülése a manufaktúrák szaporodását hozta. (A manufaktúrák fő célja volt a luxus-, katonai-, tömegigények kielégítése, az üzemszervezési előnyök biztosítása, a technikai újítások bevezetése és mindezek mellett a szegényfoglalkoztatás ügye.) A tartalmi (társadalmi, gazdasági) kiút megelégedése azonban soká váratott még magára. A jelen realitása a közigazgatás, a politikai hatalom és a jog fellépését igényelte. Így jelenik meg a bűnné nyilvánított szegénység jogi büntetése a mindennapi élet színpadán.

Ez a gondolat azonban túlmutatott a pusztá megtorláson és elrettentésen. A reformáció ideológusainak útmutatása szerint a megoldás a vonakodó munkakerülő

fegyelemre és munkára szoktatása kemény szigorral, hogy ily módon hasznos tagjává tegyék a társadalomnak, s visszavezethetők legyenek az emberi közösségekbe.

Ez a tézis új minőséget hozott a büntetés fogalmába és a büntetés végrehajtásába egyaránt. A büntetés definíciója deklaráltan kibővült a javítás világi fogalmával, amely minőségileg más, mint a keresztyény büntetőjog javulásba vetett hite. Ez a világi eszközökkel elérni tervezett, a világi törvényekhez és szabályokhoz szoktatás gondolatát tartalmazta. A *visszavezetés eszméjét*, amely ugyanakkor már nem várta el feltétlenül a „belső javulást”, csak a társadalmi normák tudomásulvételét és az alkalmazkodást. Ez a megközelítés új helyzet elé állította a büntetés-végrehajtást. Már nem (csak) a sanyargatás és a lehető legbiztonságosabb őrzés a feladata, hanem a *javításhoz vezető nevelés* (lelki gondozás és szakmai oktatás egyaránt) és az ezt szolgáló *munkáltatás megszervezése és működtetése* is. Természetesen az ezekkel járó további konzekvenciákkal együtt, mint például a legtipikusabb csoportok elkülönítése (nők elszigetelése a férfiaktól, fiatal kezdők a megrögzöttektől, a kisbűnösöké a gonosztevőktől).

Mindezek olyan követelményeket támasztottak, melyek kielégíthetetlenek voltak a hagyományos carcerkörülmények között. Megszülettek a dologházak.

Először Londonban használták

A szakirodalom szerint elsőként nyilvántartott ilyen épület az az angol dologház, amelyet a VI. Edward által 1553-ban London városának adományozott és 1555-ben átvett Palast St. Bride's Wellben rendeztek be. A Hospitalnak, Workhouse-nak, House of Okkupationnak nevezett intézményt kifejezetten a „thriftless poor” rétegnek szánták, elsősorban koldusokat, csavargókat, munkanélkülieket zártak az intézetbe. A ház feladataul szabták, hogy szabadítsa meg a várost a csavargóktól. Kezdetből fogva utaltak be 'kisbűnösöket' a házba (pl. tolvajokat), ez azonban alapvető vonásán, hogy ti. a ház a szegénygondozás egyik ágaként született és működött, nem változtatott. (Amúgy a tolvajtársadalom igazi forrásvidéke a csavargás volt, a tolvajok beutalása tehát lényegében nem ellenkezett a szegényügyi jellel). Leslie Fairwethaer szerint a Bridewell, csakúgy mint utódai dolog- és javítóházak voltak, nem pedig börtönök. Más kérdés, hogy Angliában, csakúgy mint a kontinensen, a büntető hatóságok örömmel csaptak rá az új intézményre, melyet rövid idő alatt sikeresen kriminalizáltak. Az 1588-ban alapított Bury intézete Bridewell modellje után jött létre. Igaz, szavakban még a nevelést tartották fő szempontnak, valójában már eluralkodott a büntető jelleg. A további alapítások pedig már alig különböztethetők meg a tradicionális tömlöctől.

Általánosan elterjedt felfogás szerint a szakirodalomban a Bridewellt tartják az európai dologházak mintájának. Eltér ettől *Hippel* véleménye, aki tagadja az angol befolyást s teljesen eredeti, kontinentális modellként fogja föl a holland dologházakat, akinek véleményéhez csatlakozik, jóllehet óvatosabban, *Dolsperg* is. *Hippel* szerint a Bridewell esetében szó sincs büntetés-végrehajtási intézetről: mindvégig szegényekről, csavargókról szólnak a források, semmi sem bizonyítja, hogy a Bridewell börtön lett volna. Állítja, hogy a Bridewell mintája után létrejött House of Correctionok és a szegényházak között nem tettek éles különbséget, a határvonal elmosódott: a szegényházból egyszerűen átutalták a dologházba a munkaképes dologkerülőt, mint a munka-

BÖRTÖNMÚLT

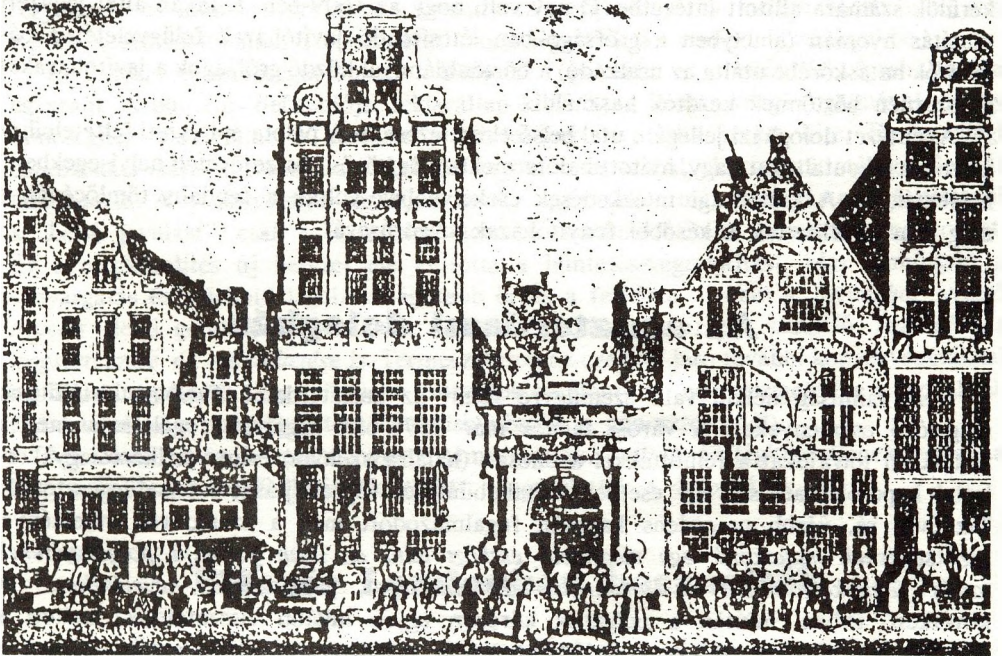
kerülők számára állított intézetbe. Ő úgy véli, hogy az 1609-ben, I. Jakab által jegyzett utasítás nyomán (amelyben a grófságokban létesítendő javítóházak felügyeletét a békébirók hatáskörébe utalta az uralkodó) a börtönhiánnyal küzdő grófságok a javítóházakat egyszerűen börtönnek kezdték használni.

Az intézet dologházi jellegére utal belső elrendezése is. A palota építészeti feltételeihez igazodva a beutaltakat nagy, nyitott hálótermekben és közös „összejövetei helyiségekben” helyezték el. A biztonsági intézkedések csekélyebbek voltak a feudális tömlöcénél, s meg sem közelítették a későbbi fenyítőházak szigorúságát.

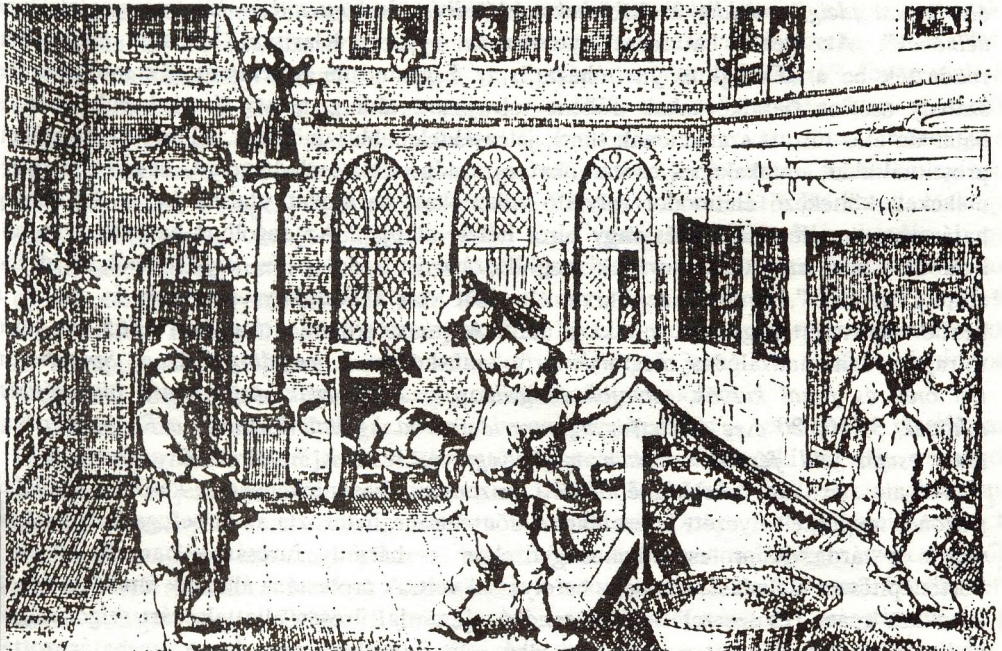
Az amszterdami dologház

Nem tanulság nélkül való szemügyre venni az amszterdami *Tugthuys* felállítását megelőző eseményeket. A városi tanács már 1578-ban aggályait fogalmazta meg a fiatalkorú tolvajokat a felnőttekkel azonosan (halálra szólóan) érintő ítélezési gyakorlattal kapcsolatban, sőt egy esetben a halálbüntetés végrehajtását fel is függesztették. Tíz évre rá, újabb precedens kapcsán fogalmazódott meg a szenátorok véleménye: „szükségesnek mutatkozik egy megfelelő eszközt lelni az ilyen formájú polgárgyerekek tartós foglalkoztatására és amennyire az lehetséges, jobb életre neveléséhez.” A következő évben, miután a polgárok körében egyre inkább visszatetszést keltett a fiatalkorúak elleni testi- vagy halálbüntetés, a polgármester előterjesztést hozott a tanács elé. Eszerint „vajon nem lenne-e tanácsos egy házat alapítani, s előírni, ahol minden csavargó, vértető, tolvaj és effélék bezárva és munkáltatva tartatának, és oly hosszú ideig, ameddig az esküdtek vétségeikért és büntetükért kimérni megfelelőnek ítélnének”. Az igenlő határozat nyomán az egykori Klarissa kolostor épületében rendezték be a „Dolog- és Javítóházat”, az *Ergasterium Mariumot*. Ez intézménybe szabály szerint fiatalkorúakat (főként tolvajokat, akikre nézve fiatal koruk okán a halálbüntetés túlzott szankciónak tűnt), jelentéktlenebb bűnösöket, züllött életet élőket, prostituáltakat, munkaképes csavargókat és koldusokat, esaládtagokat, neveletlen gyermekeket, költekező életmódot folytató rokonokat, barátokat utaltak be, a felsőbbség határozata (rendészeti döntés vagy bírói ítélet) alapján. Az angolhoz hasonló kriminalizálódást jelzi az intézet nevének megváltozása is: a dolog- és javítóházból rövid idő alatt „*Tugthuys*”, fenyítőház lett, de elterjedt volt a *Rasphuys* elnevezés is, amely a benne végeztetett kegyetlen munkára utalt. Az amszterdami dologházat 1765-ben leíró útirajz a kriminalizálódás megtörténtéről tanúskodik: „...meglátogattuk a *Spinnhaust*. Ott öreg és fiatal kurvák, tolvajok és gyilkosok voltak, akik megérdemelt büntetésüket töltötték, 3, 10, 20 évre és életfogytiglanra ide zárva... mentünk azután a *Raspelhaushoz*, ahol csupa vad férfiak, részben megbélyegezve, részben halálra ítéelve őriztetnek.”

Az amszterdami dologház építészeti viszonyait (hasonlóképpen a későbbi alapítású s azonos módon elhelyezett intézetekhez) döntően meghatározta az őt befogadó építmény, vagyis a zárda. A protestantizmus győzelme — bármily furcsának hangzik is — a börtönépítészet alakulására is nagy befolyással volt. A protestáns államok által felszámolt katolikus apáca- és szerzetesrendek rendházai, zárdái üresen állottak, zárt szigorúságuk pedig önként kínálkozott a javítóházi elképzelések realizálására. Így a meghatározottág kettős volt. Egyfelől a kolostorokba telepített intézetek alkalmazkodni voltak kénytelenek

A Rasp huys homlokzata

A Rasp huys belső udvara a fareszelőkkel és a fenyítő alkalmatosságokkal

az építészeti adottságokhoz, másfelől pedig a működő intézetek másolása sokszor járt azzal, hogy még újonnan tervezett és emelt új dologházak is a kolostorépítkezés szabályait követték.

Építészeti megoldások

Eszerint az első dologházak általában egy önálló bejárati épületből, zárt belső udvaros épületszárnyakból, s esetleg kiszolgáló szárnyépületekből állottak. A városi kolostorok eredeti építési helye meghatározta az intézetek városképi súlyát is. A dologházak egyfajta látványossággal váltak részévé az utca hangulatának. Ennek megfelelően az épület utcai frontja díszes volt és a funkcióra utalt. A reneszánsz korizlésnek megfelelően gazdag díszítés ékítette az épületeket.

A Tugthuys bejárata közvetlenül az utcára nyílt, két hatalmas, befelé nyíló szárnyú ajtóval. A kaput kókeretbe foglalták, melyet gondos faragással munkáltak meg. A kapu fölötti keresztgerendán egy vadállatokkal húzott, brazil fával és kézművesmunkához szükséges eszközökkel megrakott szekér, benne egy ostorát lengető kocsis. Efölött a korabeli dologházakban elmaradhatatlan példamondat, arany betűkkel. Az oromzat kétoldalán egy-egy fegyencsel az asszony alakjában ábrázolt fenyítő hatalom, s a felírás: „*castigatio*”. Az ajtó mögött, a dologház belső ajtaján kívül a kapuépületben a személyzet lakásai és helyiségei, mint az igazgató szobája, gyülekezőhelyiség, tanácskozószoba, a „Hausvater” lakása és a konyha. A kapuépület portáljától vezetett az út tovább, egy nehéz, vastag, korántsem a bejáratihoz hasonlóan művesen megmunkált tölgyfaajtó a dologházba. (Később, a Sekret-huys megnyitása után, ugyaninnen lehetett a fiatakorúak házáat is megközelíteni.) A belső ajtó fölött két életnagyságút is meghaladó méretű, meztelen felsőtestű, kőből faragott fogoly szinesfát reszelt.

A belső udvar 50-60 láb (kb. 18 méter) oldalméretű, négyszögletes alapterületű térség volt, közepén a „Justitianak” nevezett *fenyítőoszloppal*. Az udvart körben fogolyszobák, a templombejárat és az iskola szegélyezték. A földszintre 9 zárka került, a többi az első emeleten volt, számuk a fennmaradt iratokból nem kideríthető. A fonómunka termei, s a készletező helyiségek ugyanitt voltak. Lenn a pincében négy büntetőzárka volt, s körben raktárak. Itt volt található a híres-hirhedt „*vizespince*”, amely a megrögzött munkamegtagadók dologra szoktatására szolgált: a vízzel teljesen elárasztható helyiség közepén pumpa állott. Ha a megfenyítésre ítélt fogoly nem akart megfulladni, folyamatosan kellett dolgoznia a szivattyún. A fenyítés időtartamát a javítandó magatartásához viszonyítva állapították meg.

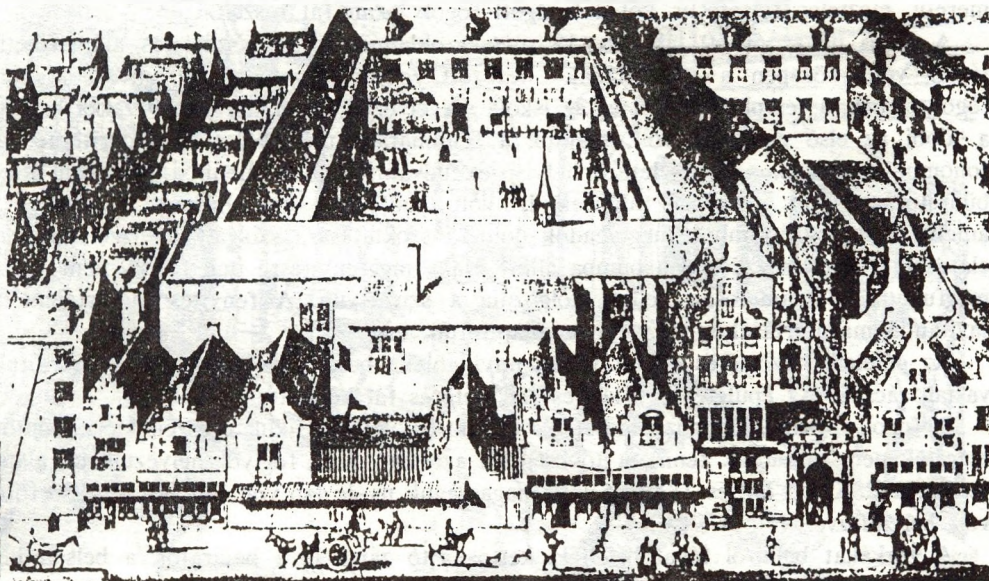
Az emeletes, szögletes épület valamennyi ablaka befelé, az udvarra nézett, rajtuk vastag rácsok. Az épületet egy két és fél méteres fal körítette.

A fogolyszobák különböző méretűek voltak: egyikük-másikuk egészen kicsi (pontos méretek nem maradtak fenn), a többségben azonban 8-12 foglyot helyeztek el, alapterületük 28X18,5 láb és 18X10,5 láb, magasságuk nyolc láb volt. Az intézet 150 főre volt berendezve.

A zárkákat belülről fával bélelték, kettős ajtó zárta le a bejáratot, a belsőn kis nyílás az étel beadására.

Az amszterdami Spinn huys munkaterme

Az amszterdami Rasp huys épülettömbje

A munkát a földszintiek vagy az udvaron, vagy (s ez volt az általánosabb) a zárkájukban végezték (színesfareszelés), az emeletiek munkateremben vagy ugyancsak celláikban (pl. takácsmunkát) dolgoztak.

Amszterdam város tanácsa 1596. november 13-i ülésén arról tanácskozott, hogy célszerű volna a nőket külön épületben elhelyezni, ahol a fiatal lányok és mások, akik koldulásból vagy csavargásból élnek, gyapjúfonással foglalkoznának. A *Spinnhuys* (Er-gasterium Feminarum, Netoria Domus) 1597-ben fogadta be az első beutaltakat az Ursula-nővérek egykori zárdaépületében. Az épületről nincs leírás, maga a zárda 1643-ban leégett. Ekkor két esztendő alatt új dologházat emeltek. Erről tudjuk, hogy rendelkezett magánzárkakkal is. Egy 1765-ben kelt beszámoló szerint a nők egy nagy teremben dolgoztak, amelyen óriási ablakok láthatók, nagy üvegtáblákkal, előttük fehér függönyökkel, de a rácsok áttetszettek rajtuk.

Külön ház a fiatalkorúaknak

1600. november 27-én Amzterdam város magisztrátusa újfent a fenyítőügyről tárgyalt. Ezúttal arról esett szó, hogy a becsületes polgárok gyermekeit a többi vétessel összezárni nem tanácsos, így egy újabb ház felállításáról döntöttek. Ez a több forrás által *Sekret-Huysnak* nevezett intézet 1603-ban nyitotta meg kapuit, mint a fiatalkorúak külön háza, csatlakozva a férfiak intézetéhez, a zárdaépülethez, de annak falain kívül. A Sekret-Huys udvara nem volt teljesen zárt, csupán két oldalán húzódott épület. Az udvar egyik felén 2 emeleten elhelyezett, emeletenként 5-5 kisebb szoba volt, a másikon egy nagy méretű négyszögletes terem tűzhellyel s afölött még két további szoba. A nagyterem alatt három büntetőcellát alakítottak ki. A szobákat fűtötték, s több látogató arról számolt be, hogy a szobákat kicsi hálókamrácskákra osztották belső válaszfalakkal, aminek következtében megoldható lett a nappali együttmunkálkodás és éjszakai elkülönítés rendszere. A 18. századi átépítés megteremtette a magánzárkarendszert, 1765-ben *Wagenaars* már arról írhatott, hogy a legtöbb vétkest elkülönítve helyezhették el, a tartós fogság pedig éjjel-nappalra szőlt, tehát a teljes magánzárást alkalmazták.

A holland minta alapján

A holland mintát számos államban dologházak felállítása követte. Így Itáliában, Angliában, a Hansa-városokban, végül Németország egyéb tartományaiban is. Német területen az első dologházak Brémában, Lübeckben és Hamburgban létesültek (1609, 1613, 1622). A követőkre jellemző, hogy átvették a modell „építési elgondolásait”, az intézetek külső megoldásait, vagyis a négyszögletes építkezést, az egy vagy két belső udvaros szerkezetet. 1604. december 29-én például a brémai városi tanács levélben kért tájékoztatást az amzterdamai magistratustól a fenyítőház működtetésének tapasztalatairól. 1609. január 26-án pedig már saját dologházuk alapító rendszabályait publikálták a brémai szenátorok, melyben a modell másolása teljesen nyilvánvaló. Az 1627-ben épített bambergi „*Malefizhaus*” építészeti sajátosságai is ezt mutatták. A dolog- és fenyítőház a pompás reneszánsz ízlést tükrözte a bejárati oldalon. A földszinten

különféle méretű termek voltak, részben a gondnok lakásaként. Az emeleten a foglyok osztályának cellái. Az őrszobából áttekinthető volt a bejárat és a lépcsőház. A középső folyosót egy oltár zárta le, hogy az istentiszteletek szervezhetőek legyenek. A világítás az egész házban igen gyenge volt, a fűtést két nagy kályha biztosította. Az oltárral egybekapcsolt cellafolyosó elrendezése emlékeztet a zárdaépületekre, a kolostorépítészetre, ami ráadásul Bambergben, a régi püspöki székvárosban még hagyományokkal is rendelkezett.

A büntetési rendszer változása, az új eszmék betörése, s különösen a humanizmus hódítása, a felnőtté váló gondolkodás szabadsága, az öntudatosodás és a kételkedés az ember és környezetének viszonyáról új távlatokat nyitott az építészetben is. Az építészet teoretikusai hamarosan megfogalmazták gondolataikat a büntető intézetek építéséről is. Leon Battista Alberti „*De re aedificatoria*” című 1485-ben közzétett művében vizsgálati, vétkességi és büntetőbörtönöket különböztetett meg enyhe és súlyos bűnöket elkövetők számára. Szót ejtett nevelőintézetéről is. Megfogalmazása szerint a börtönnek, mint egésznek a város egy biztonságos és nem elhagyatott részében kell állnia, erős, magas és nyílás nélküli fallal körülkerítve. Tornycsúcsok és gyilkosjárók fokozzák az őrzés biztonságát. Az őrzőtermek kijelölése a foglyok veszélyességétől függ. A legsúlyosabb bűnözőket például a leghátulso termekbe, az ajtótól és kaputól a lehető legmesszebb kell őrizni. A foglyok elhelyezése a magáncellák és közösségi termek kialakítását követeli meg. A család bukókat és a kisebb vétkeseket magánzárkába javasolta zárni. Az elkülönítés és a differenciálás ilyen megfogalmazásával Alberti messze megelőzte korát.

A blokkház gondolata

Joseph Furtenbach ulmi építész-mester 1634-ben megjelent munkája, az *Architectura Universalis* két, eltérő méretű mintabörtön tervét tartalmazta. Ellentétben Albertivel ő nem győzte eléggé hangsúlyozni az őrzésbiztonság és fegyelmezés fontosságát, melyek koncepciójának mintegy központi gondolatává váltak.

Így jutott el a „blokkház” gondolatáig. A blokkház a börtönépítészet megállapodott, modern értelmében természetesen mást jelentett, mint Furtenbachnál. Az ulmi mester a blokkházak mintájára tervezett (bár felfalazott és boltozott, de vastag gerendákkal megerősített), egymás mellé helyezett zárkákat javasolt a hatóságoknak. Minden egyes ilyen „blokkházban” volt egy pricc és egy luk „szorultság esetére”. A zárkák központi elhelyezésének gondolata azonban már a későbbi értelemben vett blokkházmodellét idézte. A Furtenbach főlvázolta börtön téglalap alakú (az ún. kisebb terv) vagy négyszögletű, emeletes épület, melyben a zárkák nem az épület fala mentén helyezkednek el, hanem annak belső részén, a zárkák és az épület fala között mintegy három méter szélességű folyosót hagyva. Ily módon az őrkörbejárható a cellák körül. Az ilyen, kifejezetten biztonsági szempontokat szem előtt tartó börtönépület Hacker Ervin szavaival élve olyan, mint egy skatulya: a belső tömbjében állnak, akár többemeletes blokkban a cellák, kívülről pedig föléjük emelkedik az épület tetőzete és külső falai. Ez az elgondolás az ún. belsőcellás konstrukció formájában évszázadokig uralkodott a börtönépítészetben.

Furtenbach gondolt bizonyos fajta elkülönítésre is, ez azonban inkább a kor tömlőgyakorlatának szokásaiban gyökerezett. A megrögzött, súlyos bűnözőket 15 láb

BÖRTÖNMÚLT

mély, merítőkútra emlékeztető lyukban helyezte volna el, melyet felülről lehetett megközelíteni, s erős vasrács zárta le őket; a polgárok, s más, nem súlyos vétkeket elkövető személyek a felső szintre kerülnének „a jó rend körzetébe”.

Arról, hogy Furttenbach tervei szerint épült-e börtön, nincsen tudomásunk. Arról azonban Furttenbach és Alberti munkássága bizonyossággal szolgál, hogy a börtönépületek kérdésével a reneszánsz építészet már foglalkozott, s a kor eszközeihez képest már megoldási formákat talált problémáira.

* * *

Összegzésül megállapítható, hogy az első dolgházak lehetőségei építészeti szempontból ugyan egyfelől erősen korlátozottak voltak azon eredeti, nem büntető célú építmények feltételei által, melyekbe telepítették őket; másfelől azonban az új igények új megoldásokat eredményeztek.

A kolostorok belső elrendezésén vajmi keveset lehetett változtatni, de bizonyos értelemben a tervezők gondolatait is megbéklyózta a kezdeti gyakorlat. A reneszánsz építészet első tervezett börtönépületei (mint az említett bambergi „Malefizhaus”) is ezt a kolostorszemléletet követték, ebből indultak ki. A nagy kezdeményezések, a gyökeresen új építészeti ötletek majd csak évszázaddal később jelennek meg a gyakorlatban.

Ugyanakkor első ízben valósult meg a börtön történetében férfiak és nők következetes, külön intézetben történő elkülönítése. Hasonlóképpen (nem kevésbé a kolostorok zárkarendszerének hatására) a magánzárkarendszer gondolata is előbukkant. A humánus kezelés elve polgárjogot nyert. A munkáltatás, mint a fegyelmezés és javítás eszköze új struktúrát követelt, a munkavégzés feltételeinek biztosítását (raktárak, munkatermek) és a magányos valamint közös elzárás arányainak megállapítását. Ez a nappali közösségi termek és az éjszakai magánelzárás cellarendszerének kialakításához vezetett. A továbblépés már a barokk kor építészetének történetéhez tartozik.

Dr. Mezey Barna